

Izvorni znanstveni rad
UDK 94(497.5 Dubrovnik)
235.3(497.5 Dubrovnik)
Primljeno: 14.10.2006.

TERITORIJALNO ŠIRENJE DUBROVAČKE KOMUNE/REPUBLIKE I CRKVE NJEZINIH SVETACA ZAŠTITNIKA

ANA MARINKOVIĆ

SAŽETAK: Hagiotopografskom metodom analiziraju se crkve Sv. Vlaha i ranijih dubrovačkih zaštitnika (prvenstveno Sv. Pankracija) na području dubrovačke komune/Republike prema dokumentima o razgraničenjima i zemljišnim podjelama i prema odlukama Vijećâ vezanima uz stjecanje novih teritorija. Geografski raspored crkava ovih titulara ukazuje na dva obrasca topografskog aspekta upotrebe kultova zaštitnika u dubrovačkoj vanjskoj i unutar-njoj politici tijekom preobrazbe iz komune u republiku. U ranijem razdoblju crkve se podižu na graničnim točkama teritorija, dok se nakon akvizicija u 14. i 15. stoljeću gradnja crkava usredotočuje na središta novoustrojene vlasti.

Teritorijalno širenje dubrovačke komune, kasnije Republike, bilo je popraćeno dobro razrađenim sustavom simboličkih i manje simboličkih mehanizama reprezentacije vlasti, a među najvažnijima i najneposrednijima bilo je širenje kulta njegova glavnog sveca zaštitnika, sv. Vlaha.¹ Širenje kulta se, pored distribucije relikvija te odredbi vezanih uz svetkovanje blagdana (npr. *franchisia* sv. Vlaha, obaveze "ladanjskih" knezova ili blagdansko opremanje crkve), možda najjasnije može očitati u podizanju svecu posvećenih crkava,

¹ O kultu sv. Vlaha i ranijih gradskih zaštitnika u Dubrovniku, vidi: Anđelko Badurina, »Motivi izbora sv. Vlaha za patrona grada Dubrovnika.« *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 21 (1980): 142-148; Ivica Prlender, »Dubrovačko posvajanje svetoga Vlaha.« *Dubrovnik* 5/5 (1994): 9-21; Joško Belamarić, »Sveti Vlaha i dubrovačka obitelj svetaca zaštitnika.«, u: *Studije iz srednjovjekovne i renesansne umjetnosti na Jadranu*. Split: Književni krug, 2001: 165-190.

Ana Marinković, asistentica je na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Adresa: Branitelja Dubrovnika 39, 20000 Dubrovnik. E-mail: anamarink@gmail.com

izgrađenih na teritorijima koje je dubrovačka komuna, odnosno Republika, stjecala u nekoliko navrata tijekom ranog i kasnog srednjeg vijeka.

Geografski raspored i povijesni trenutak gradnje šest crkava posvećenih sv. Vlahu na području izvan Astoreje znakoviti su za ulogu koju je u dubrovačkoj teritorijalnoj politici igrao njegov kult. Ovo razmatranje prostornog rasporeda kulturnih mjesta posvećenih glavnom dubrovačkom zaštitniku i njegovim predšasnicima neće se zadržati na faktografskom popisivanju i statističkoj analizi, već će pokušati geografskim podacima dobivenima hagiopografskom metodom pridružiti njihove povijesne ordinate. Cilj mi je pokazati kako je prostorna distribucija crkava posvećenih dubrovačkim patronima uvjetovana povijesnim razvojem dubrovačke države, metodom koja bi se radno mogla nazvati "kontekstualiziranom hagiopografijom".²

Podatke za povijesni kontekst geografskog rasporeda ovih crkava pružaju zapisi o podjelama novih teritorija zabilježeni u katasticima (prvenstveno *Matica* ili *Libro Rosso*) te, često vezane uz ove podjele i kopirane u katasticima, odluke vijeća (uz dubrovački *Statut*, to su *Liber Omnium Reformationum* i *Liber Viridis* te serija *Reformationes*). U tim se podjelama često spominju crkve u svojstvu graničnih točaka između dijelova novoosvojenog teritorija, upravo kao i u ispravama o razgraničenju izdanima od ili za susjedne vladare. Kao izvori za ovaj aspekt širenja kulta mogu poslužiti i razni notarski dokumenti poput oporuka ili ugovora s graditeljima, te naposljetku i sama arhitektura, tamo gdje je sačuvana.

* * *

Pod vlašću dubrovačke komune od 1252. godine, Lastovo je kao *universitas* sa znatnom razinom autonomije, u razdoblju prihvaćanja dubrovačke vlasti imalo već duboko ukorijenjen kult zaštitnika Kuzme i Damjana, patrona lastovske župne crkve, kako svjedoči zadržavanje likova ove dvojice svetaca na pečatu lastovske Zajednice.³ Dubrovnik se obavezao u velikoj mjeri poštovati lastovsku autonomnost, o čemu simbolično govori i kasnija odredba lastovskoga

² Dvije hagiopografske studije dubrovačkog područja Anđelka Badurine usredotočene su na statistički pregled i oblikovanje baze podataka: Anđelko Badurina i Marko Tadić, »Hagiopografija Istre i dubrovačkog područja.« *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 12-13 (1988-1989): 58-63; Anđelko Badurina, »Hagiopografija Konavala.«, u: *Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti*, sv. 1. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1998: 253-261.

³ O dolasku Lastova pod dubrovačku vlast, vidi: Josip Lučić, »Iz srednjovjekovne prošlosti otoka Lastova.« *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 6 (1974): 6-10, 32-35. Reprodukcijska pečata u: *Lastovski Statut*, ur. Antun Cvitanić. Split: Književni krug, 1994: sl. 2.

statuta, donesena 1486. g., u kojoj dubrovačka vlada nalaže lastovskome knezu da se ne upliće u korištenje starog lastovskog pečata.⁴

Lastovska crkva sv. Vlaha smještena je na obronku brda iznad mjesta Lastova i nadgleda (simbolički i doslovno) čitavo naselje.⁵ Analizom stilskih elemenata (riječ je o neizrazitom stilu, no s jasnim gotičkim elementom šiljatog luka), te povezivanjem sa Zadarskim mirom i potrebom za ponovnim potvrđivanjem dubrovačkog suvereniteta na Lastovu, Cvito Fisković je crkvu datirao u sredinu 14. stoljeća.⁶ Suprotno tome, Anđelko Badurina je smješta u sam početak 13. stoljeća, vjerojatno zbog njene srodnosti s dominantno predromaničko-romaničkim trotravejnim arhitektonskim tipom crkvenih građevina.⁷ Njen bi osnutak ipak trebalo povezati s trenutkom potpadanja pod dubrovačku vlast, te crkvu datirati u polovicu 13. stoljeća, na što ukazuje i njeno arhitektonsko oblikovanje u kojem se u konzervativnom ranosrednjovjekovnom arhitektonskom tipu javlja primitivni oblik šiljastog luka.⁸ Nova potvrda vlasti, koju spominje Fisković, ipak nalazi svoj izraz u širenju kulta dubrovačkog patrona: lastovskom statutu, usvojenom 1310. godine, dodana je 1363. godine odredba o imunitetu dužnika tri dana uoči i nakon blagdana sv. Vlaha (uz napomenu *come se fa a Raguxi*).⁹ Ova odredba, poznata kao "sloboda sv. Vlaha" ili *franchisia sancti Blasii*, bila je u identičnoj formi unesena i u mljetski statut kodificiran 1345. godine.¹⁰

Nakon duljeg perioda održavanja gotovo nepromijenjenih službenih granica sa susjednom državom Nemanjića na vrhuncu moći, iduća dubrovačka

⁴ *Libro delli ordinamenti e delle usanze della universitade et dello commun della isola de Lagusta (Knjiga o uredbama i običajima skupštine i občine otoka Lastova)*, ur. Frano Radić. Zagreb: MHJSM, sv. 8, JAZU, 1901: cap. 90, 51-52; hrvatski prijevod u: *Lastovski statut*: 253-254.

⁵ Knežev dvor slično je smješten na suprotnoj strani obronka, a njegov najraniji spomen kao *domus domini comitis* datira iz 1347. godine (*Codex diplomaticus*, VIII, ur. Tadija Smičiklas. Zagreb: JAZU, 1910: 370; Cvito Fisković, »Lastovski spomenici.« *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 16 (1966): 91.)

⁶ C. Fisković, »Lastovski spomenici.«: 42. Lastovci su se 1358. odmetnuli od Dubrovnika i privremeno neposredno podvrgnuli Ludoviku.

⁷ Anđelko Badurina, »Crkve svetoga Vlaha na dubrovačkom području.« *Dubrovnik* 5/5 (1994): 41.

⁸ Crkvi je početkom 18. stoljeća na zapadnoj strani dograđen brod, tako da je stara crkva postala apsidom nove građevine, što je uobičajeno rješenje kod srednjovjekovnih crkava manjih dimenzija.

⁹ *Libro delli ordinamenti*, cap. 46, 20-1; *Lastovski statut*, 224; usp. Antun Cvitanić, »Lastovsko statutarno pravo«, u: *Lastovski statut*, 166-167.

¹⁰ *Mljetski statut*, ur. Ante Marinović i Ivo Veselić. Split i Dubrovnik: Književni krug i Zavičajni klub Mljet, 2002: 80-81.

akvizicija bio je poluotok Pelješac (Stonski Rat). Godine 1333. Dubrovnik od bosanskog bana Stjepana II. Kotromanića i srpskog kralja (kasnije cara) Dušana stječe poluotok, te na njegovu spoju s kopnom gradi dva nova naselja: gradove Ston i Mali Ston.¹¹ Ston postaje sjedištem pelješkoga kneza, a o gradnji njegove privremene drvene kuće odluka je donesena već 1335. godine.¹² Sredinom petog desetljeća 14. stoljeća, neposredno uz Knežev dvor, u Stonu se gradi crkva sv. Vlaha. Gradnja crkve započela je 1342. godine.¹³ Dubrovačka se vlada posebno brinula oko gradnje ove crkve, na što ukazuju dvije odluke vijeća kojima se htjelo pospješiti njeno dovršenje: 1344. Vijeće umoljenih odlučuje da se svi pelješki prihodi od žita i plodova ulože u gradnju crkve sv. Vlaha,¹⁴ a iduće godine, u svrhu dovršenja crkve, Veliko vijeće doznačuje 22 perpera.¹⁵

Podizanje stonske crkve vezano je uz krizni trenutak u lokalnim dubrovačko-mletačkim odnosima: od samog početka njegova episkopata, tj. od 1342. godine traje sukob dubrovačke vlade sa stonsko-korčulanskim biskupom Marinom - zbog biskupove mletačke orijentacije Dubrovnik mu ne želi priznati jurisdikciju nad Stonom.¹⁶ Sukob se razrješava 1347. dubrovačkim priznavanjem biskupa, no prethodno, još za trajanja sukoba, dubrovačka vlada u Stonu gradi crkvu sv. Vlaha. Godine 1346., po dovršenju crkve, svećenik sv. Vlaha postavljen je za stonskog notara i kancelara.¹⁷ Tako je Dubrovnik postavio jasan znak svoje svjetovne ali i crkvene vlasti na Pelješcu, a 1541. godine, ponovnim

¹¹ O stjecanju Pelješca, vidi: Vinko Foretić, »Kroz prošlost poluotoka Pelješca.«, u: *Spomenica Gospe Anđela u Orebićima 1470-1970*. Omiš: Franjevački samostan Orebići, 1970: 259-263; Vinko Foretić, »Kada i kako je Stonski Rat došao pod vlast Dubrovnika?« *Pelješki zbornik* 1 (1976): 81-92.

¹² *Monumenta ragusina, Libri Reformationum*, II, ur. Franjo Rački. Zagreb: Monumenta spectantia historiis Slavorum Meridionalium, sv. 13, JAZU, 1882: 359; Lukša Beritić, »Stonske utvrde.« *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* 3 (1954): 313; Marija Planić-Lončarić, *Planirana izgradnja na području Dubrovačke Republike*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 1980: 34, 53.

¹³ Vladimir Taljeran, *Zrnca za povijest Stona*. Dubrovnik: Štamparija Jadran, 1935: 52-53; M. Planić-Lončarić, *Planirana izgradnja na području Dubrovačke Republike*: 53.

¹⁴ *...de dando libertatem domino comiti et suo minori consilio posse expendere illos denarios quos comes debet recipere pro venditione frumenti et blavi et aliorum fructuum de parte comitis de Stagno et convertere in actando ecclesiam sancti Blaxii de Stagno* (*Reformationes*, sv. 12, f. 27v, Državni arhiv Dubrovnik, dalje: DAD).

¹⁵ *ut compleatur ecclesia sancti Blaxii que sit in Stagno ad honorem Dei et beati Blaxii doneur et detur de auro comitis pro completionem ipsius ecclesie yperperos xxii* (*Reformationes*, sv. 12, f. 51).

¹⁶ V. Foretić, »Kroz prošlost poluotoka Pelješca.«: 264-265, bilj. 28.

¹⁷ V. Foretić, »Kroz prošlost poluotoka Pelješca.«: 267.

razdvajanjem stonske od korčulanske biskupije, crkva sv. Vlaha postaje stonskom katedralom.¹⁸

Godine 1399., od bosanskog kralja Stjepana Ostoje, Dubrovnik dobiva u posjed Primorje, u suvremenim dokumentima zvano *Terre Nove*.¹⁹ Slano postaje sjedištem nove knežije, a već je pri podjeli desetina 1399. godine određeno zemljište za gradnju dvora primorskoga kneza.²⁰ Tijekom 1403/4. godine Ostoja i bosanski velikaši zauzeli su dio Primorja, no 1405. godine sporni je teritorij (sela Imotica, Trnovica i Lisac) Tvrtko II. vratio Dubrovniku. Time se definitivno rješava pitanje granica Primorja, te se 1407. u Malom vijeću odlučuje o gradnji nove crkve u Slanome, župne crkve posvećene sv. Vlahu.²¹

Premda je već 1345. došao pod nominalnu upravu Dubrovnika, Mljet je tek 1410. godine umjesto upravitelja – opata samostana sv. Marije na Jezeru dospio pod apsolutnu jurisdikciju šipanskog “ladanjskog” kneza, odnosno konačno došao pod neposrednu vlast Dubrovačke Republike.²² Mljetska župna crkva sv. Vlaha u Babinom Polju podignuta je neposredno nakon 1410. godine o čemu svjedoče legati u testamentima tijekom trećeg desetljeća 15. stoljeća, počevši od 1420. godine.²³ Crkva je, vjerojatno radi bezbolnijeg “prijenosa

¹⁸ Crkva je još 1392. godine proširena, a nakon potresa 1850. na njenom je mjestu krajem 19. stoljeća podignuta veća neostilska crkva.

¹⁹ O stjecanju Primorja vidi: Gregor Čremošnik, »Prodaja bosanskog Primorja Dubrovniku god. 1399. i kraj Ostoja.« *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 40/2 (1928): 109-126; Josip Lučić, »Stjecanje, dioba i borba za očuvanje dubrovačkog Primorja 1399-1405.« *Arhivski vjesnik* 11-12 (1968-1969): 99-201.

²⁰ *Libro rosso - nunc “Matica” sed non recte dictus* (partem ultimam scripsit Nicolaus filius Antonii Cancellarii), ser. 12 (*Cathastichum*), sv. 4, f. 286 (DAD); J. Lučić, »Stjecanje, dioba i borba za očuvanje dubrovačkog Primorja 1399-1405.«: 180.

²¹ *Item in dicto minori consilio captum fuit de portando ad maius consilium per fieri faciendo unam ecclesiam in Slano in qua possint spendere yperperorum centum aut centum viginti* (*Reformationes*, sv. 33, f. 13). Usporedi također: Nikola Zvonimir Bjelovučić, *Povijest poluotoka Rata (Pelješca)*. Split: Leonova tiskara, 1921: 129; A. Badurina, »Crkve svetoga Vlaha na dubrovačkom području.«: 41. Danas je na njenom mjestu novija crkva dovršena 1758. godine.

²² *Reformationes*, sv. 33, f. 262v; *Liber Viridis*, cap. 131, 125r-v (DAD); *Liber viridis*, ur. Branislav M. Nedeljković. Beograd: SANU, 1984: 95-96; Dragan Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području dubrovačke republike od XIII. do XV. stoljeća*. Zagreb: Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, sv. 5, JAZU, 1955: 167-168. Funkcija mljetskog kneza ustanovljena je tek 1499. (*Mljetski statut*: 38-39); a odredba o kući za kneza donesena je 1543. godine (*Acta Consilii Maioris*, dalje: *Cons. Ma.*, ser. 8, sv. 22, f. 13v; *Mljetski statut*: 120-121).

²³ *a sancto Blasio candela una*, u oporuci od 4. ožujka 1420. godine (*Diversa di Meleda*, ser. 65.1. (stara serija 74.1.), sv.1, f. 24, DAD; Ivo Dabelić, *Arhivska građa za povijest otoka Mljeta*. Dubrovnik: vlastita naklada, 2000: 38).

vlasti” i održavanja tradicije, prizidana uz dotadašnju župnu crkvu posvećenu sv. Pankraciju.²⁴ Slično Lastovu, od sredine 14. stoljeća župnik sv. Pankracija, a kasnije sv. Vlaha, vršio je funkciju mljetskog notara i kancelara.²⁵

Dvema kupnjama, 1419. i 1426. godine, u posjed Dubrovnika dolaze Konavle. Novi posjed dijeli se u tri navrata – 1423., 1427. i 1442. godine.²⁶ U prvoj diobi kneževu prebivalište još je locirano u Ljutoj, starom upravnom centru Konavala,²⁷ no nakon kupnje zapadnog dijela Konavala, 1427. godine Veliko vijeće odlučuje sjedište konavoskog kneza premjestiti na uzvisinu iznad sela Sv. Martin, današnje Pridvorje.²⁸ Godine 1429. rješavalo se pitanje smještanja druge ključne institucije u Konavlima - samostana franjevacu pridošlih iz Bosne. Odlučeno je da se samostan izgradi uz crkvu sv. Jurja u Popovićima, no tri mjeseca kasnije prvotna je ideja odbačena, te je odlučeno da se samostan također smjesti u selo Sv. Martin s objašnjenjem da je to mjesto “zgodnije i prikladnije” - nesumnjivo i zbog blizine kneževa sjedišta.²⁹ U tu svrhu franjevcima je dodijeljena crkva sv. Martina, koja nakon dovršenja 1438. godine mijenja titulara u sv. Vlaha.³⁰ Time je u Pridvorju, možda najočiglednijim postupcima, oblikovano lokalno administrativno i crkveno središte dubrovačke vlasti.

Preostala župna crkve sv. Vlaha u Janjini na Pelješcu nije bila osnovana po akviziciji novog teritorija, već povodom reforme vlasti u njemu: janjinska

²⁴ Nakon izgradnje crkve sv. Vlaha, crkva sv. Pankracija ostala je u funkciji, o čemu svjedoče oporuke (do 1457. godine) koje ostavljaju legate objema crkvama (I. Dabelić, *Arhivska građa za povijest otoka Mljeta*: 64-104).

²⁵ Ivo Dabelić, *Povijest otoka Mljeta od najstarijeg vremena do 15. stoljeća*. Dubrovnik: vlastita naklada, 1987: 81.

²⁶ O stjecanju Konavala vidi: Pavo Živković, »Ustupanje Konavala Dubrovčanima.«, u: *Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti*, sv. 1. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1998: 77-100; Niko Kapetanić i Nenad Vekarić, *Stanovništvo Konavala, 1*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU, 1998: 25-33.

²⁷ *Per Casa del conte In decen de Gliuta primo (Libro Rosso*, f. 320v).

²⁸ *Liber Viridis*, cap. 212, f. 154; *Liber Viridis*, ur. B. M. Nedeljković: 163; *et hoc quia locus sancti Martini magis est aptus et idoneus (Cons. Ma.*, sv. 4, f. 54; Kate Bagoje, »Knežev dvor u Pridvorju.«, u: *Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti*, sv. 1. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1998: 280).

²⁹ *Liber Viridis*, cap. 241, 168r; cap. 242, f. 168v; *Liber Viridis*, ur. B. M. Nedeljković: 191, 192; Anđelko Badurina, »Franjevački samostan u Pridvorju.« *Konavoski zbornik 1* (1982): 174.

³⁰ Franjevačka je crkva još 1438. godine zabilježena neodređeno kao *ghiesia di frari minori (Liber Viridis*, cap. 313, f. 196; *Liber Viridis*, ur. B. M. Nedeljković: 257), no u dokumentu o dodjeljivanju desetine u Planinama 1442. godine već se naziva *chiesia de misser san Biasio in Canal (Liber Viridis*, cap. 337, f. 209v).

župna crkva izgrađena je zajedno s kneževim dvorom nakon utemeljenja janjinske kapetanije 1465. godine.³¹

Ova grupa od šest crkava neposredno je povezana s akvizicijama teritorija, kojima se dubrovačka komuna od grada s kontrolom nad okolnim područjem i najbližim otocima (Astorejom) razvila u Republiku sa značajnim teritorijem otkupljenim od susjednih vladara. Svako od tih akvizicija uslijedilo je ustoličenje kneza te podizanje crkve dubrovačkog zaštitnika sv. Vlaha u naselju odabranom za središte novostečenog teritorija. Osim zajedničke funkcije (najčešće su to župne crkve), ovim crkvama zajednička je upravo povezanost sa sjedištem lokalnog kneza: u Lastovu, Slanome i Pridvorju posveta crkve sv. Vlahu podudara se sa sjedištem svjetovne vlasti, dok je u Stonu, Janjini i Babinom Polju ta povezanost fizička (crkva i dvor nalaze se jedno nasuprot drugome).³²

* * *

Grupa starijih crkava posvećenih svecima čiji su kultovi bili posebno štovani u Dubrovniku prije početka dominacije kulta sv. Vlaha raspoređena je po užem dubrovačkom prostoru, prostoru Astoreje, a u kontekstu promjena granica dubrovačkog teritorija izuzetno je zanimljiva.³³

Jedina crkva sv. Vlaha izvan zidina Dubrovnika, posvjedočena u 13. stoljeću, jest ona na Petki, koja se pojavljuje u izvorima počevši od 1255. godine.³⁴ Crkve sv. Vlaha koje se na području Astoreje spominju u 14. i 15. stoljeću često su građene kao privatne kapele, a njihova posveta dubrovačkom zaštitniku vezana

³¹ Danas je na njenom mjestu nova crkva posvećena 1877. godine (A. Badurina, »Crkve svetoga Vlaha na dubrovačkom području.«: 42). Prema Bjelovučiću, prva župna crkva bila je prvotno posvećena Sv. Ivanu, a kasnije Sv. Vlahu (Nikola Zvonimir Bjelovučić, *Povijesne crtice o Janjini*. Split: Leonova tiskara, n.d.: 2).

³² Kad je 1584. godine osnovana župa Pridvorja, nova se župna crkva posvećuje sv. Srđu i Bakhu, budući da je sv. Vlahu već bila posvećena crkva pridvorskog franjevačkog samostana, a dubrovački vlastelin Marin Stjepanov Gradić izgradio je i oporučno ostavio crkvu sv. Srđa u Pridvorju u ovu svrhu (Niko Kapetanić i Nenad Vekarić, »Granice konavoskih crkvenih župa.« *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 33 (1995): 26).

³³ O granicama Astoreje, vidi: Vinko Foretić, »Ugovor Dubrovnika sa srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom i stara dubrovačka djevina.« *Rad JAZU* 283 (1951): 51-118; Josip Lučić, »Historijska topografija dubrovačke Astoreje (do 1366).« *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* 8-9 (1962): 257-299; Josip Lučić, *Prošlost dubrovačke Astoreje*. Dubrovnik: Matica hrvatska, 1970: 30-44.

³⁴ U izvorima se spominje kao *ecclesia sancti Blasii de Gravoso* (*Codex Diplomaticus*, IV, ur. Tadija Smičiklas. Zagreb: JAZU, 1906: 610-611).

je uz osobnu pobožnost.³⁵ Nasuprot tome, 13. stoljeće obiluje izvorima o crkvama posvećenima starijim dubrovačkim kultovima poput onih sv. Pankracija, Nereja i Ahileja, sv. Srđa ili sv. Tripuna, čiji je kult vezan uz onaj sv. Vlaha.

Kult sv. Pankracija najraniji je zajamčeni kult relikvija u Dubrovniku: već polovicom 10. stoljeća Konstantin Porfirogenet navodi da sv. Pankracije leži u crkvi sv. Stjepana, a Milecije piše da se u istoj crkvi čuvaju tijela Nereja, Ahileja, Domitile i Petronile, grupe rimskih mučenika kojoj pripada i sv. Pankracije. Usporedbom ovih dvaju izvora, te Dukljanina i Tome Arhidakona, R. Katičić je došao do rekonstrukcije nastarijeg teksta, vjerojatno ranosrednjovjekovnog kataloga dubrovačkih biskupa, u kojem je već stajalo *In eadem civitate iacet beatus Pancratius*.³⁶ I nakon prihvaćanja sv. Vlaha za poglavitog zaštitnika, još u 14. stoljeću kult sv. Pankracija, Nereja i Ahileja među najznačajnijima je u Dubrovniku: u odredbi iz 1378. godine među obaveznim blagdanima nalazi se i *festum sanctorum Nerei, Archilei et Pangracii*.³⁷ Sve do potresa 1667. godine gruška župna crkva, čiji najraniji spomen potječe iz 1329. godine, bila je posvećena sv. Pankraciju.³⁸ No, daleko je najrječitiji smještaj crkava posvećenih sv. Pankraciju na tri krajnje točke dubrovačke Astoreje. Prve dvije nalaze se na mjestima koja se redovito spominju u opisima granica starog dubrovačkog teritorija. Riječ je o crkvi sv. Pankracija na Obodu, sjeverno od Cavtata, na istočnoj granici dubrovačke "djedine", kako je opisana u ugovoru Dubrovčana s bugarskim carem Mihajlom Asjenom protiv srpskog kralja Stefana Uroša iz 1253. godine.³⁹ U ugovoru se izriječno

³⁵ Takva je kapela u sklopu gruškog posjeda Benedikta Gundulića, koja se spominje u testamentu iz 1348. (*Testamenta Notariae*, ser. 10, sv. 3, f. 77v, DAD); ili ona na koločepskom posjedu dubrovačkog kanonika Marina Ranjine, za čiju je gradnju sačuvano nekoliko ugovora iz 1467. godine (*Diversa Notariae*, ser. 26, sv. 51; f. 30v, 33, 39v, 113v, DAD; Vicko Lisičar, *Koločep nekoć i sada*. Dubrovnik: J. Birimiša, 1932: 91-92). Zanimljiva je i crkva sv. Vlaha na Korčuli, za čiju je gradnju Malo Vijeće korčulanskom plemiću Vlahu 1360. godine dozvolilo uvoz crijepova i drva iz Dubrovnika (*Monumenta ragusina, Libri Reformationum*, sv. 3, ur. Josip Gelcich. Zagreb: Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, sv. 27, JAZU, 1895: 25).

³⁶ Radoslav Katičić, »Aedificaverunt Ragusium et habitaverunt in eo.«, u: *Uz početke hrvatskih početaka*. Split: Književni krug, 1993: 157 i *passim*. U relikvijaru dubrovačke katedrale nalaze se brojne relikvije ovih pet rimskih svetaca, a likovi sv. Nereja i Ahileja nalaze se i na medaljonu relikvijara ruke sv. Vlaha iz 12. stoljeća; J. Belamarić, »Sveti Vlaho i dubrovačka obitelj svetaca zaštitnika«: 185.

³⁷ *Liber Omnium Reformationum*, cap. 15, f. 25r (DAD); *Dubrovački zakoni i uredbe, Istorijiskopravni spomenici*, sv. 1., ur. Aleksandar Solovjev. Beograd: SKA, 1936: 105-106.

³⁸ J. Lučić, *Prošlost dubrovačke Astoreje*: 20.

³⁹ *Codex Diplomaticus*, IV: 531. Cavtat je ulazio u sastav Astoreje do 1302. godine, kada ga je osvojio srpski kralj Uroš II. Milutin. Vraćen je Dubrovniku 1426. godine zajedno s Pavlovićevim dijelom Konavala.

spominje crkva sv. Pankracija (Pokrata), s kojom treba povezati i toponim *suth Pocrath* naveden u podjeli Oboda 1427. godine.⁴⁰ Druga je crkva sv. Nereja, Ahileja i Pankracija u Kurilu sjeverno od Rijeke dubrovačke, odnosno na zapadnoj kopnenoj granici Astoreje, spomenutoj u podjeli Primorja 1399. godine među crkvama kojima se daje zemljište za groblje.⁴¹ Granicu "vrh Kurila", premda ne i samu crkvu, spominje već ugovor s Mihajlom Asjenom te stoga - sukladno sa situacijom na istočnoj granici Astoreje - treba pretpostaviti postojanje crkve u Kurilu već u 13. stoljeću. Za osnutak crkve mogla bi se čak predložiti datacija u sam kraj 12. stoljeća, nakon što je Dubrovnik 1186. od Stefana Nemanje dobio potvrdu posjeda Rožata i Kurila, no vjerojatnije još ranije, u razdoblje prije nego što su započeli napadi Rašana, a možda i prije dukljanske ekspanzije.⁴² Treće mjesto pojavljivanja hagionima sv. Pankracija krajnja je zapadna točka Astoreje - Luka Šipanska. Ugovorom iz 1252. godine lokrumski benediktinski samostan daje u zakup zemlju *que est in inferiori capite insule Jupane ad sanctum Pancratium*.⁴³ Crkva je ubicirana na potezu zapadno od Luke Šipanske, blizu najzapadnije točke otoka, na toponimu Supokrač, gdje su pronađeni i ostaci građevine.⁴⁴

U vezi s lokrumskim samostanom valja se osvrnuti i na podrijetlo i ulogu sv. Pankracija kao zaštitnika Mljeta. Crkva sv. Pankracija u Babinom Polju imala je u srednjem vijeku ulogu župne crkve, a Babino Polje i Žara (kod današnjih Korita) bile su dvije najstarije mljetske župe koje su pokrivale čitav otok.⁴⁵ O ukorijenjenosti kulta sv. Pankracija na otoku Mljetu govori činjenica da je crkva u Žari posvećena sv. Nereju i Ahileju, svecima koji se redovito

⁴⁰ *Libro Rosso*, f. 361v-362r.

⁴¹ *In Curilla sanctorum Nerei Archilei et Panchratii (Libro Rosso: f. 286; J. Lučić, »Stjecanje, dioba i borba za očuvanje dubrovačkog Primorja 1399-1405.«: 180)*. Kurilo se spominje kao granica i u ugovoru sa Stefanom Nemanjom iz 1186. (u drugom primjerku ugovora), u povelji Uroša IV. iz 1357., u Višegradskom ugovoru iz 1358., u izvještaju Velikom vijeću iz 1362. te Ostojinoj ispravi iz 1399. i odredbama donesenima neposredno po akviziciji Primorja.

⁴² Vinko Foretić je analizom teksta ugovora ispravio dotadašnje mišljenje da je on *isključivao* Rožat i Kurilo (V. Foretić, »Ugovor Dubrovnika sa srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom«: 68-72).

⁴³ *Codex Diplomaticus*, IV: 514; Josip Lučić, »Prošlost elafitskog otoka Šipana (do 1300. godine).« *Starohrvatska prosvjeta* 10 (1968): 119-120.

⁴⁴ Samuilo Puhiera, »Srednjovjekovne crkvice na otoku Šipanu.« *Starinar* 5-6 (1954-1955): 237. U ugovoru iz 1283. stoji *in Juppama ad punctam sancti Pancracii (Diversa Cancellariae (dalje: Div. Canc.), ser. 25, sv. 1, f. 126, DAD; Spisi dubrovačke kancelarije, II, ur. Josip Lučić. Zagreb: Monumenta historica Ragusina, JAZU, 1984: 255)*.

⁴⁵ I. Dabelić, *Arhivska građa za povijest otoka Mljeta*: 155.

javljaju u grupi sa sv. Pankracijem, a njihov blagdan slavi se istoga dana.⁴⁶ Arhitektura danas ruševne dvotravejne crkve sv. Pankracija u Babinom Polju pokazuje stilske karakteristike prijelaza predromanike u romaniku, te bi se shodno tome njena izgradnja trebala datirati u kraj 11. ili 12. stoljeće.⁴⁷ Arhitektonski elementi (prvenstveno troapsidalnost i dvotravejnost) crkve u Žari ukazuju na postanak okvirno istovremen babinopoljskoj crkvi.⁴⁸ Pitanje utemeljenja ovih crkava u kontekstu pretenzija mljetskog i lokrumskog benediktinskog samostana na babinopoljske posjede povlači i vrlo složeno pitanje tzv. "lokrumskih falsifikata", tj. njihove grupe koja se odnosi na crkvu sv. Pankracija. Budući da je falsifikat Ljutovitove darovnice iz 1039. godine u novijoj literaturi datiran u 12. stoljeće, odnosno u starijoj u početak 13. stoljeća, te da godina osnutka lokrumskog samostana ostaje nepoznata, kao i moguće vlasništvo lokrumskog samostana nad posjedima crkve sv. Pankracija, možemo samo nagađati o okolnostima dolaska kulta sv. Pankracija na Mljet.⁴⁹ Izvjesno je da se on proširio iz Dubrovnika, moguće s dolaskom benediktinaca, no budući da ni arhitektura ni pisani izvori (mahom falsifikati) ne pružaju podatke za precizniju dataciju, moguće je jedino uočiti programatsku posvetu obje župne crkve istoj grupi svetaca.

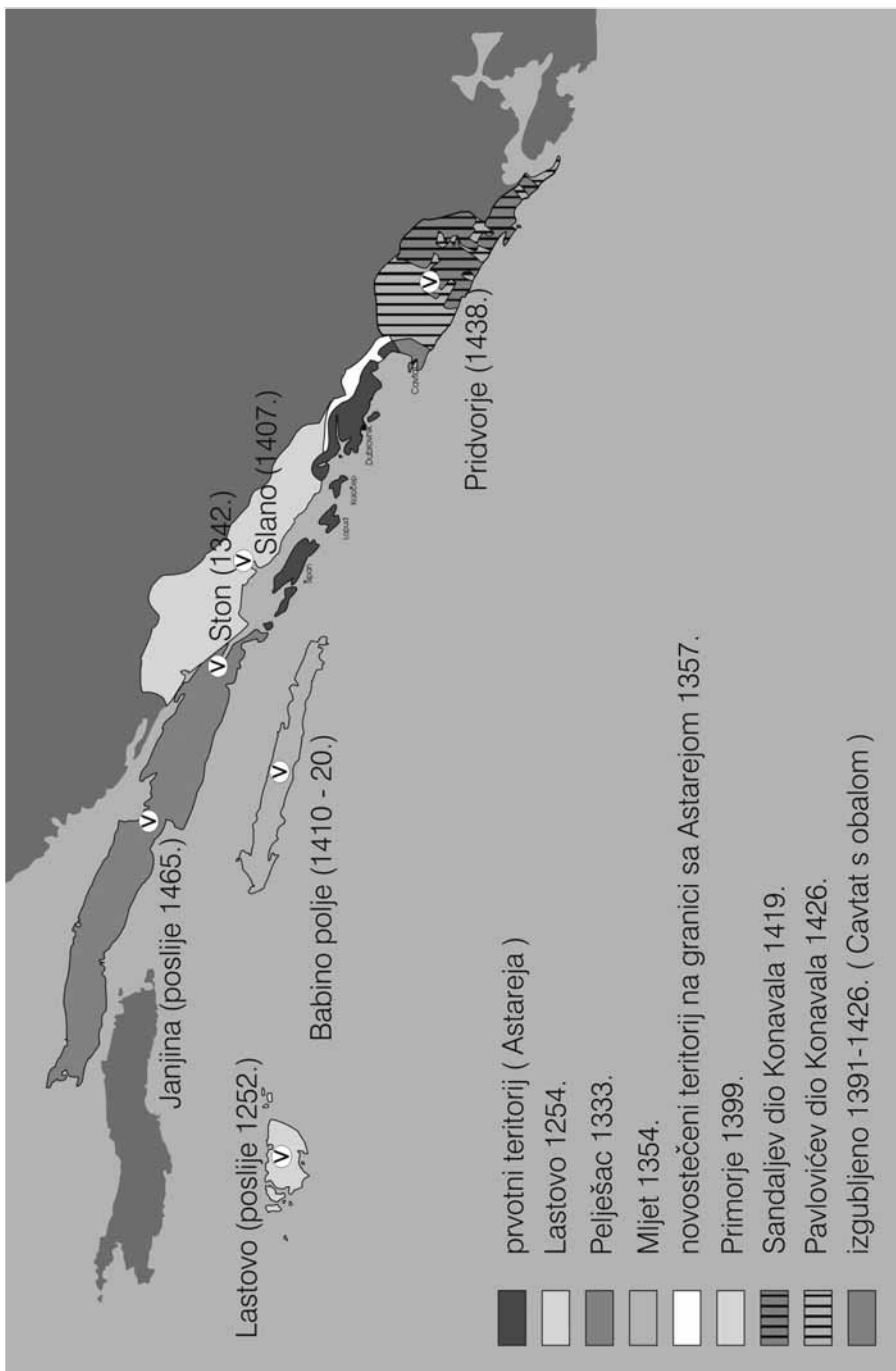
Na užem dubrovačkom području nalaze se i dvije crkve posvećene sv. Tripunu, što ne čudi s obzirom na dubrovačku sklonost štovanju parova i grupa svetaca čiji blagdan pada na isti dan (poput Vlaha i Tripuna; Pankracija, Nereja i

⁴⁶ Premda postoji mišljenje da se uz lik sv. Pankracija na starom pečatu mljetske Zajednice nalaze likovi sv. Vlaha i sv. Mihovila (vidi: *Mljetski statut*: 51-52, n. 87), vjerojatnije je riječ o sv. Nereju i Ahileju (vidi: *Diplomata et Acta*, 16. stoljeće, br. 450-j/3 iz 1571. godine i dalje, DAD).

⁴⁷ Ivica Žile, »Zaštitni radovi na spomenicima kulture izvedeni u 1998. g.«, Dubrovnik: Uprava za zaštitu kulturne baštine - Konzervatorski odjel u Dubrovniku, 1999; Ivica Žile, *Predromaničko crkveno graditeljstvo otoka Koločepa*. Dubrovnik: Matica hrvatska Dubrovnik, 2003: 38-39.

⁴⁸ I. Žile, *Predromaničko crkveno graditeljstvo otoka Koločepa*: 39-40; Ivica Žile, »Starohrvatska crkva Sv. Petra i Pavla na lokalitetu Crkvine † otok Mljet.« *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 2 (1996): 31-34. Usporedi ranoromaničke troapsidalne dvotravejne crkve na širem dubrovačkom području u: Igor Fisković, »Tri srednjovjekovne crkvice na Pelješcu.« *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 19 (1972): 24-40.

⁴⁹ *Codex diplomaticus*, I, ur. Jakov Stipišić i Miljen Šamšalović. Zagreb: JAZU, 1967: 71-73. Ferdo Šišić datira falsifikat darovnice u drugo desetljeće 13. stoljeća (*Letopis papa Dukljanina*, ur. Ferdo Šišić. Beograd i Zagreb: SKA, Posebna izdanja, knj. 67, 1928: 207-209, 215-227); Jakov Stipišić u početak 12. stoljeća (Jakov Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*. Zagreb: Školska knjiga, 1972: 72); Virginia Brown u 12. stoljeće (Virginia Brown, »A second new list of Beneventan manuscripts (IV)«, *Medieval Studies* 61 (1999): 341-342). Vidi i: Nada Klaić, »Mljetski falsifikati.« *Arhivski vjesnik* 10 (1967): 229-231.

Karta J. Crkve sv. Vlaha na području Dubrovačke Republike (izvan Astoreje) (izradio Luko Piplica)

Ahileja uz Domitilu i Petronilu; Srđa i Bakha; Zenobija i Zenobije te konačno Petilovrijeana). I one su postavljene na istočnom i zapadnom kraju najužeg dubrovačkog teritorija: jednu crkvu sv. Tripuna spominje dubrovački statut 1272. godine na lokalitetu Arena kod Čajkovića u Rijeci dubrovačkoj (zapadni kraj Šumeta),⁵⁰ a druga se navodi 1297. godine na predjelu Višnjice.⁵¹

Osim crkve Sv. Srđa u Kaštelu, unutar dubrovačkih zidina, izgrađene na samom početku 14. stoljeća,⁵² 1283. godine spomenute su i njegove crkve na brdu Srđu⁵³ te na otoku Koločepu.⁵⁴

Prostorni raspored ovih crkava čini se kao da omeđuje još jednu, unutrašnju granicu ili obruč dubrovačkog teritorija, s "obrambenom" funkcijom usporedivom s onom koju su kasnije imali kipovi sv. Vlaha postavljeni po vanjskom plaštu zidina Dubrovnika. Pitanje je koliko nam ovaj obruč može sugerirati o suženim granicama dubrovačkog teritorija u 13. stoljeću, no spomenuta statutarna odredba, u kojoj se određuje da se rješavanje sporova između Dubrovčana i Rašana obavlja na stanku pokraj crkve sv. Tripuna u Šumetu (Čajkovići), vrlo je znakovita: iz odredbe je vidljivo da je prvi izbor Dubrovčana ipak bila lokacija kod sv. Mihovila na Brgatu, dok je Rašanima bilo prihvatljivije održavanje stanka u Rijeci dubrovačkoj.⁵⁵ S obzirom na odredbe, prema kojima se

⁵⁰ in *Joncheto, in loco qui dicitur Arena prope ecclesiam s. Triphoni (Liber statutorum civitatis Ragusii*, ur. Baltazar Bogišić i Konstantin Jireček. Zagreb: JAZU, 1904: 78-79; hrvatski prijevod u: *Statut grada Dubrovnika*, prev. Mate Križman i Josip Kolanović. Dubrovnik: Histo-rijski arhiv Dubrovnik, 1990: 133-134). Danas se na tom mjestu nalazi kapela Gundulićevog ljetnikovca posvećena sv. Tripunu.

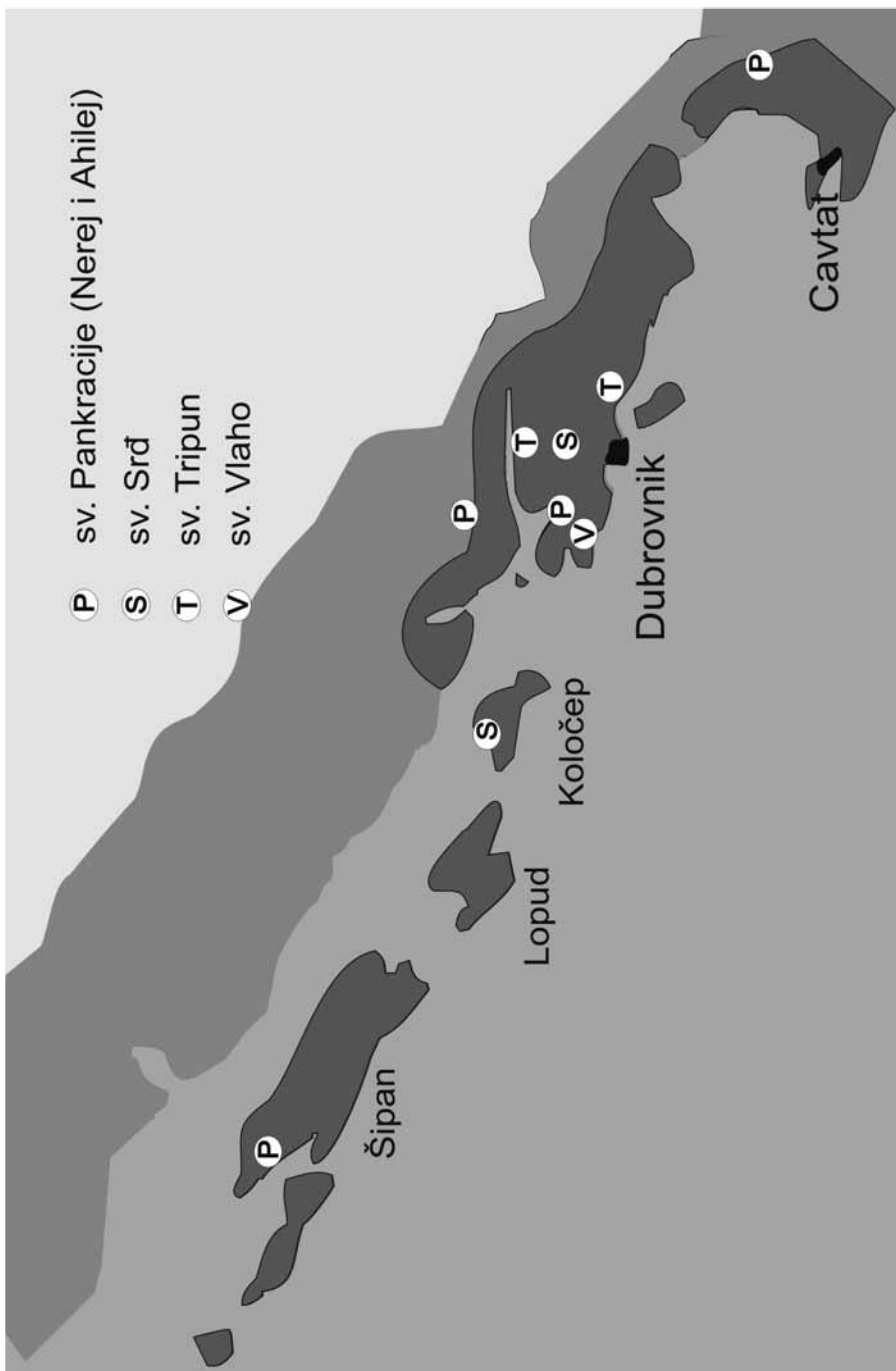
⁵¹ Riječ je o prodaji zemlje koja na istoku graniči *cum patago et maceria que est ultra ecclesiam sancti Triphonis et per longum vadunt de via que vadit Brenum (Div. Canc. sv. 3, f. 50v; Spisi dubrovačke kancelarije, III, ur. Josip Lučić. Zagreb: Monumenta historica Ragusina, JAZU, 1988: 276-277; Lukša Beritić, »Ubikacija nestalih građevinskih spomenika u Dubrovniku II.« Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 12 (1960): 73). U pismu pape Klementa VI. kralju Stefanu Dušanu iz 1345. godine spominje se i crkva sv. Tripuna u Cavtatu, no nju možda ipak treba povezati s krugom kotorske biskupije (*Codex diplomaticus, XI, ur. Tadija Smičiklas. Zagreb: JAZU, 1913: 179-180).**

⁵² Godine 1302. Malo vijeće odlučuje dati pet perpera za gradnju crkve sv. Srđa (*Monumenta Ragusina, Libri Reformationum, V., ur. Josip Gelcich. Zagabriae: Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, sv. 29, JAZU, 1897: 33).*

⁵³ *Ecclesia sancti Sergii de Vergato (Div. Canc. sv. 1, 145; L. Beritić, »Ubikacija nestalih građevinskih spomenika u Dubrovniku II.«: 72).*

⁵⁴ *Ecclesia sancti Sergii de Calamota (Div. Canc. sv. 1, 136; Spisi dubrovačke kancelarije, II: 282, 308). I. Žile, Predromaničko crkveno graditeljstvo otoka Koločepa: 96-104, crkvu datira u 9-10. stoljeće, unatoč njenoj sličnosti (ugaone lezene koje upućuju na artikulaciju fasade slijepim arkadama) s nedalekom crkvom sv. Mihajla u Donjem Čelu datiranom u kraj 11. stoljeća.*

⁵⁵ *Liber statutorum civitatis Ragusii: 78-79; Statut grada Dubrovnika: 133-134.*

Karta 2. Crkve ranih dubrovačkih zaštitnika na području Astarje (do 14. stoljeća) (izradio Luko Piplica)

stanci s predstavnicima Huma održavaju kod crkve sv. Stjepana u Zatonu, a s predstavnicima Zete kod sv. Ilara u Mlinima, moguće je da su u 13. stoljeću ove crkve doista bile na granicama područja pod dubrovačkom kontrolom.⁵⁶

Izvjerno je da su Dubrovnik tijekom 13. stoljeća neprestano napadali srpski vladari, pa je moguće da su u to doba crkve dubrovačkih zaštitnika i posebno štovanih svetaca postavljane na granicu trenutno sigurnog prostora, tj. od južne obale Omble duž gruške obale na zapadu preko vrha Srđa na istok prema Višnjici.⁵⁷

* * *

Uz pomoć karte rasprostranjenosti crkava posvećenih svecima s posebno jakim kultom na dubrovačkom području moguće je uočiti hagiotopografske obrasce prema kojima se smještaj crkava ranih dubrovačkih patrona (do 14. stoljeća) bitno razlikuje od onih kasnijih, posvećenih isključivo sv. Vlahu, glavnom dubrovačkom zaštitniku u doba Republike (14. i 15. stoljeće). I sam izbor kultova govori o promjeni državne strategije: umjesto vojničkih kultova mladenačkih martira sv. Nereja i Ahileja ili sv. Srđa i Bakha (usto ni sv. Pankracije ni sv. Tripun nisu doživjeli zrelost), središnjim kultom Republike postaje kult biskupa-sveca sa sijedom bradom.

Crkve sv. Pankracija, Nereja i Ahileja, sv. Tripuna i sv. Srđa smještene su prema ili na samoj granici teritorija pod dubrovačkom vlašću kao kontrolne točke na uzvisinama s dobrim pregledom šireg okolnog područja, ili kao simbolični granični kamenovi između dubrovačke “djedine” i teritorija okolnih slavenskih država. Bez obzira na to što su crkve sv. Vlaha u Stonu, Janjini, Slanome ili Pridvorju strateški postavljene tako da kontroliraju glavne prometnice, ipak ih prvenstveno određuje njihovo smještanje u upravne centre, tj. sjedišta knežija koje je Dubrovačka Republika ustrojila proširivši se na nove teritorije. Tako bi se lastovski sv. Vlaho mogao smatrati prijelaznim momentom, gdje crkva smještena na vrhu padine nadgleda cijeli grad, no istovremeno konkurira župnoj crkvi sv. Kuzme i Damjana u upravnom centru otoka.

Što je dubrovačka država imala razrađeniju državnu upravu, to su savršeniji bili i mehanizmi simboličke reprezentacije vlasti, među kojima se ističe strategija

⁵⁶ *Liber statutorum civitatis Ragusii*: 76, 79; *Statut grada Dubrovnika*: 131, 134.

⁵⁷ O srpskim opsadama Dubrovnika u 13. stoljeću izvrsno svjedoči opis dubrovačkog klerika Blancusa iz 1252. godine: *dictus rex, ut in obsidione civitatis Ragusii veniret, generalem exercitum congregavit et animalia Ragusinorum rapi mandavit, possessiones et vineas nititur quotidie devastare* (*Codex Diplomaticus*, IV: 507).

širenja kulta gradskog zaštitnika od defenzivnog čina obilježavanja granica crkvama sve do razrađenog sustava usađivanja državnog kulta u sjedišta uprave, često u simbiotskom obliku župne crkve i kneževa dvora. Ovakav razvoj strategije širenja kultova gradskih zaštitnika od doslovnog znaka razgraničavanja (obrana) prema više simboličkom znaku vladanja (kontrola) odgovara i razvoju odnosa moći u dubrovačkoj regiji, te sve strukturiranim ustroju dubrovačke vlasti. Tako nakon znaka “prema vani”, znaka kojim se omeđuje vlastiti i kontrolira susjedni teritorij, crkve sv. Vlaha postaju znakom “prema unutra”, znakom vrhovne vlasti koja uređuje i kontrolira cjelokupan vlastiti teritorij.

TERRITORIAL EXPANSION OF THE RAGUSAN COMMUNE/REPUBLIC AND THE CHURCHES OF ITS PATRON SAINTS

ANA MARINKOVIĆ

Summary

The churches of St Blaise but also those of the earlier Ragusan patron saints (primarily St Pancras) on the territory of the Ragusan commune/Republic are analyzed hagiotopeographically from the oldest sources available up to the fifteenth century. Geographical distribution of the church buildings points to two major patterns of topographic expansion and the use of the patron cults for everyday political purposes in the course of Dubrovnik's transformation from commune to republic. In the earlier period, up until the fourteenth century, the churches dedicated to St Pancras were built as expression of Ragusan territorial identity and demarcation (at Obod as easternmost outpost and Kurilo and Šipán as westernmost). The remains of the churches dedicated to St Sergius and St Tryphon also testify to programmatic planning of this kind. Following the acquisition of new territories in the fourteenth and fifteenth centuries, the building of the churches focused on the centers of the newly-established administrative units (Lastovo, Ston, Slano, Babino Polje, Pridvorje, Janjina).

Well-developed structure of the Ragusan Republic was accompanied by just as equally sophisticated devices of symbolic governmental representation, among which the strategy of spreading the cult of St Blaise as the city patron may be singled out, from a defensive act of marking the borders with temples to a developed system of implanting the state cult into the administrative seats, often in a symbiotic form of a parish church and the residence of the local count. Such a strategy of spreading the cults of the city patron saints from a more implicit *demarcation* (defense) towards a more symbolic sign of *governing* (control) reflects a tendency towards a more finely structured Ragusan government.